

THE INFLUENCE OF ASIMETRY TO A MODERN MILITARY THEORY AND PRACTICE

Zeljko Mushitic

Military and security agency, Ministry of defense, Serbia, musikic.z@gmail.com

Nikola Vidovic

University of defense, Military academy, Serbia, nik.vidovic.94.jf@gmail.com

Aleksandar Cirakovic

Faculty of political science, University in Belgrade, Serbia, acocirakovic@gmail.com

Abstract: *The paper will examine possible implications of asymmetry to military practice, that is, asymmetry as a means of war, and logically, through some of the most obvious examples from recent history, it has been attempted to demonstrate the effect of an incorrectly detected threat even by the largest military forces in the world, the United States and Russia.*

Also, the paper deals with the 1999 experience and "campaign" against the Republic of Serbia. A bitter experience of the people and society of the Republic of Serbia, but regarding the holder of the inferior role of our side in an asymmetrical conflict against a far superior opponent, presented as the best example of how the advantage of leading an asymmetric war can bring victory to the battlefield.

Keywords: *asymmetry, globalization, theory, practice, war, military force, implications*

УТИЦАЈ АСИМЕТРИЈЕ НА САВРЕМЕНУ ВОЈНУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ

Жељко Мушитић

Војнобезбедносна агенција Министарства одбране Републике Србије, musikic.z@gmail.com

Никола Видовић

Универзитет одбране у Београду, Војна академија, Република Србија, nik.vidovic.94.jf@gmail.com

Александар Чираковић

Факултету политичких наука, Универзитет у Београду, Република Србија, acocirakovic@gmail.com

Сажетак: *У раду ће се сагледати могуће импликације асиметрије на војну праксу, односно асиметријом као средством рата и логично, кроз неколико најочитијих примера из новије историје, покушало се предочити колики ефекат има неправилно уочена претња чак и по највеће војне силе света, САД и Русију.*

Такође, рад обрађује искуство из 1999. године и „кампању“ против Републике Србије. Горко искуство по народ и друштво Републике Србије, али по питању имаоца инфериорне улоге наше стране у асиметричном сукобу против далеко надмоћнијег противника, представљен као најбољи пример како предност вођења асиметричног рата може донети превагу на бојном пољу.

Кључне речи: *асиметрија, глобализација, теорија, пракса, рат, војна сила, импликације,*

УВОД

Данас постоји висок ниво сагласности великог броја теоретичара да глобализација и њени постулати на којима се одвија процес успостављања глобалног поретка нису у интересу многих појединаца и земаља. Они су довели до ескалације сиромаштва, заострили су већ постојеће и иницирали нове локалне и глобалне расколе, неповољно делују на животну средину и не доприносе стабилности глобалне економије. Отуда мишљење да ти процеси нису решење за безбедности, већ израз оште неравнотеже у међународним односима. Хабермас у својој перцепцији, као изазов глобалној безбедности указује на „... све дубљи јаз у стандарду између добростоећег Севера и сиромашних, у хаосу и самодеструкцији потонулих регија Југа, као и културни конфликти, који се оцртавају између широко секуларизованог Запада и фундаментализму

окренутог исламског света, с једне, и традиција Далеког истока, с друге стране - ћутке прелазећи преко алармантних сигнала еколошког часовника који немилосрдно откуцава, либанизације региона запалих у грађанске ратове и етнонационалне конфликте, итд.¹

Како се најлакше и најбрже прилагодити асиметричним претњама, не ограничавајући се само на сопствене одбрамбене снаге, већ посматрано и на регионалном и на глобалном нивоу. Чињеница је да су асиметричне реакције „малих“ снага, ма каквог типа и карактера биле, а самим тим и асиметричне претње и асиметрични ратови, ограничени само на одређени географски простор. Да ли је решење у сталној реорганизацији оружаних снага? Да ли се сталним осавремењавањем наоружања и војне опреме може адекватно припремити и војска и друштво на адекватан одговор? Сигурно не, нарочито ако безбедносни системи нису у могућности да препознају одакле претња долази. Најгоре могуће опредељење организације сопствених снага система одбране јесте управо оно које је засновано на незнању, као и на немогућности промене става јавног мњења о квалитету оружаних снага. Уобичајено је да се квалитет оружаних снага изражава бројем тенкова, бројем батаљона или војника, што је веома опасан и поводљив сценарио. Још већи проблем може представљати чињеница да се научно засноване чињенице не одражавају на стратегијско-доктринарна документа једне државе. Сматрам да је веома опасно веровати да је једном израђен документ коначан за дужи низ година. Он се мора непрестано ажурирати и допуњавати и у складу са тим потребно је пронаћи одговарајућа системска решења организације оружаних снага, њених припрема, опремања, прописивања адекватног система обуке и др.

1. АСИМЕТРИЈА КАО СРЕДСТВО РАТА

Са старатејског становишта симетрија подразумева сукоб равноправних противника, дисиметрија као настојање једног од њих да стекне квалитативну и /или квантитативну предност, док асиметрија одговара обрнутом поступку, то јест да се искористе све слабости супарника и нанесе му се што већа штета.³⁴ Дисиметрија се везује за стратегију државе, изискује дугорочне инвестиције с циљем да се на техничком плану постигне супериорност и остаје искључива привилегија моћника. Поред надмоћи у снагама и техничким средствима дисиметрија подразумева и надмоћност у ратној вештини и обучености снага и располагању информацијама.

Због својих бројних успеха асиметрија је постала истинско оруђе рата којим је могуће не само однети значајне победе, већ, нарочито одбацили непријатеља, каткад га и сломити и трајно наметнути. Уколико се животни државни интереси тешко могу дефинисати, било из жеље да остану неоткривени или због њихове испреплетаности са интересима суседа (случај са Европском унијом) могуће је помоћу концентричних кругова Цона Вордена одредити структуру неког учесника у сукобу. Када се две државе сукобе на симетричан начин, оне конфронтирају своје кругове под бројем 5, све док једна од њих не стекне предност која ће јој омогућити да допре до самог срца устројства друге. Тежећи дисиметрији, једна држава настојаће да ојача свој круг 5 и тако се лакше и брже наметне. Моћније и напредније оружје може јој омогућити директно досезање средишњих непријатељских кругова. Такав је случај са нуклеарним оруђем које пружа могућност уништења круга 1 без претходног проласка кроз остале кругове.

КРУГ		ОПИС
1.	Мозак	Власт, Влада
2.	Витални органи	Енергетски извори, везе
3.	Крв, костур	Инфраструктуре: индустрија, саобраћај; њихово нефункционисање, доводи до паралисања градских центара и оружаних снага.
4.	Ћелије	Становништво: може бити непосредно или посредно погођено (морално)
5.	Епидерм	Оружане снаге: заштита својих унутрашњих кругова и продор у противничке.

Табела 2 – Структура учесника у сукобу

¹ Јурген Хабермас, *Постнационална конституција*, Откровење, 2002, Београд: 64

³⁴ Бартелими Курмон Дарко Рибникар, *Асиметрични ратови* (Београд: НИЦ Војска, 2003), 18.

Ако узмемо пример асиметричног учесника чији је круг 5 мале дебљине или га уопште нема, али који је у сваком случају мањи од противниковог. Биће му потребно да изнађе друга средства за супротстављање и њима угрози безбедност непријатеља. За то има на располагању више могућности, од којих свака претставља исто толико кругова колико располаже и противник. Прва је да се на *круг 5* дејствује путем заседа, да би се на тај начин нарушио војни потенцијал противника. Друга, веома на цени код терористичких група, јесу удари на *круг 4*, којим се становништво излаже терору и стиче психолошка предност уз незнатну цену пример 11. септембра 2001. године је за то савршена илустрација. Трећа могућност коју су нашироко примењивали партизани и покрети за национална ослобођења, јесте угрожавање *круга 3*, неутралисање комуникација. Могуће је напасти и *круг 2* тако што ће се онеспособити енергетски извори или чак што је још једноставније, онемогућити увоз. На крају коначно решење јесте директан удар на *круг 1*, на сам врх власти противника. То се могло догодити 11. септембра 2001. године да је авион који се срушио у Пенсилванији заиста имао за мету Белу кућу.

Из наведених примера се може закључити да асиметрија осим одбране свом кориснику пружа истинско средство за рат и могућност да оствари постављене политичке циљеве. У случају недржавних група, тамо где су могућности ограничене, она отвара простор за наношење потпуно несразмерних штета.

2. ЕФЕКТИ АСИМЕТРИЈЕ

Иако је као појава асиметрија егзистирала од најранијих почетака, (од Библијског времена), догађаји са почетка 21. века су свету наметнули нова размишљања о појму асиметрије и облицима испољавања, а поготову о начинима супротстављања. Већина теоретичара се слаже да је за успешан одговор асиметричним појавама потребно кренути од самих почетака, тј. од доктрине употребе, затим прећи на тактику.

2.1. Ефекти асиметрије на доктрину

Било каква расправа доктрине и асиметрије мора почети признавањем инхерентности између улоге доктрине и природе асиметрија у ратовању. Доктрина треба да језгровито изражава колективне мудрости о томе како се у америчкој војсци изводе војне операције. 1923. године, историчар Фулер (J.F.C. Fuller)⁴² је написао да је „Централна идеја војске уствари њена доктрина, која мора да изражава принципе рата, а која исто тако мора бити ефикасна и еластична довољно да призна мутације у складу са променом околности. У свом крајњем односу људског разумевања ова централна идеја, или доктрина није ништа друго него здрав разум – то јест акција прилагођена околностима“.

Иако асиметрични рат обухвата широке оквире теорије, искуства, нагађања и дефиниција, имплицира претпоставку да се асиметрично ратовање бави непознатим, са изненађењима у погледу циљева дејства и читавих сукоба, начина деловања и употребљених средстава. У сукобу је укључено више разнородних противника, па је самим тим и теже предвидети њихове поступке. Ако би смо унапред знали како противник планира да искористи постојеће разлике, могли бисмо да развијемо специфичне доктрине у борби које би одговориле на његове поступке. Против асиметричних противника, доктрина треба да обезбеди начин да се размишља о асиметрији и оперативној филозофији која би асиметрију у потпуности узела у обзир.

Један од начина да се сагледа асиметрично ратовање је да се представи као класичан „**акција-реакција-отпор**“ циклус. Наши непријатељи проучавају наше доктрине и настоје да се супротставе њима. Било који добро припремљен непријатељ ће учинити неочекивано, ако верује да ће уродити плодом. На пример, ако потенцијални противник има биолошко оружје а САД немају, наше припреме обухватају низ технолошких, доктринарних и оперативних мера у смислу заштите, као и развој антидота, могућност за напад непријатеља пре употребе оружја, грађанску подршку, и тако даље. Такве припреме служе да се умањи предност коришћења биолошког оружја, јер је противникова оригинална асиметрична предност умањена. На жалост, неизвесност је неодојива од природе ратовања, а асиметрија само повећава неизвесност. Они који очекују да доктрином, тактиком, техникама, и процедурама (ТПР – Tactics, Tehnics and Procedures), и израдом листе акција у случају асиметричних сукоба, обезбеде решења као за одговор на појаву асиметрије, ускоро схватају да им то пропада током стварних операција. Ако нас непријатељ изненади својом могућношћу, а наш одговор буде нужно ад хок, самим тим је и мање ефикасан. У зависности од наше перцепције и способности да се прилагодимо, предност противника може а и не мора и

⁴² J.F.C.Fuller (1878 – 1966), Британски официр, теоретичар и историчар

даље да постоји. Доктрина мора да припрема војну силу да буде усредсређена у свом размишљању, да се бави проблемом неизвесности и да брзо и ефикасно делује.

Да би се превазишла напетост између инхерентне асиметрије и доктрине, фокус је на два запажања о асиметрији, препознатих код потенцијалних противника и веома релевантних за развој САД доктрине. Прва је услов да се схвати да многи од наших потенцијалних противника поседују или би требало да поседују асиметрију у виђењу ратовања. Да би се елиминисао терориста или побуњеник, сакривен у неком удаљеном делу света, потребно је да пројектил са велике висине, погоди циљ са смртоносном прецизношћу из авиона који је миљама далеко. Такође пројектил мора лансирати обучени пилот, а циљ се треба обележити од стране тима за специјалне операције. Друга ствар је да доктрина не може да предвиди природу и облик асиметричних сукоба, али може да прогнозира потребне особине и основ концептуалног сазнања неопходног да се носи са хаотичним асиметричним оперативним окружењем.

Ефикасна и ефективна доктрина треба да садржи следеће карактеристике:

- Доктрина мора да има оперативни концепт који обухвата више од високог интензитета конвенционалног ратовања. У ери конвенционалне америчке надмоћности, уколико противници покушају да се мере са снагама САД симетрично, то је предност за јачег у сукобу. Међутим, ако дође до нестајања такве способности, онда се мора поново смислити нешто што ће се на сличан начин супротставити способности непријатеља, или ћемо остати рањиви и на површини.
- Доктринарна филозофија мора истаћи у први план предвиђање и већу иновативност. Морамо прогнозировать наше будуће операције. Као и временска прогноза, наша би требало да буде прилично тачна процена догађаја у блиској будућности, током дужег ил краћег времена. Морамо обезбедити разговоре, језгровите дискусије о томе зашто се ствари у борби дешавају на одређени начин (теоријски, историјски и емпиријски), како би их лидери и војници разумели.
- Све доктрине морају наглашавати креативност, способност да се адаптира на услове, али и проучавати асиметричне методе непријатеља. На тај начин лако се препознаје проблем и идентификују најбољи доступни одговори.
- Доктрина мора узети у обзир чињеницу да војне акције често имају друге и треће посредне ефекте (нежељене последице) и мора припремити војску за те ефекте. Могућност за нежељене последице повећава се самом неизвесношћу, и најчешће линеарно у односу на асиметрију.
- Доктрина мора да садржи систем који је у стању да брзо реагује, да стално преиспитује тренутне тактике, технике, процедуре и протоколе против нових претњи, да прихвати и усваја иновативна решења за нове тактичке проблеме, и да реализује нове ТТП протоколе на терену.

2.2. Ефекти асиметрије на тактику

Тактика се бави појмом како јединице реагују током борбе. Стварна примена тактике је веома посредна, као и наука и уметност. У армијском приручнику војске САД (ФМ) 3-90³⁶, који разрађује тактику употребе, стоји, "наука о тактици обухвата разумевање оних војних аспеката тактике-способности, технике и процедуре које могу да буду мерене и кодификоване. Уметност тактике се састоји од три повезана аспекта:

- креативног и флексибилног спектра средстава за постизање циљева додељене мисије,
- доношења одлука у условима неизвесности када се суоче са интелигентним непријатељем, и
- разумевање људских димензија - ефеката борбе на војнике.

Тактичар позива уметност тактике за решавање тактичких проблема у оквиру својих командантских намера тако што ће изабрати једну, из међусобно повезаних опција, као што су облици маневра, тактичке мисије и задаци, распоред и избор мера за сузбијање истих" и сл. Нарочито пада у очи опис уметности тактике као „доношење одлука у условима неизвесности када сте суочени са интелигентним непријатељем“ - што је скоро директна веза између тактике и асиметрије.

Тактика се стално мења у зависности од ситуације. Нема готовог приручника тактичких решења, тактика за кориснике нуди само могући избор активности, од којих треба да се одабере најбоља. Тактика нас води против асиметричних противника у току борбе, али не може да постоји сет тактика или контролних листи за асиметрично ратовање, зато што је свака појава јединствена. Тактика је шта радити против асиметричних противника? Ми обезбеђујемо начине на којима ће се снаге супротставити противнику. Оно што разликује тактику против асиметрије противника, је да ли смо могли или не, да користимо ту одређену

³⁶ Headquarters Department of the Army, *Field Manual No. 3-90, Tactics* (Washington DC, 2001), p.p. 18

комбинацију опција пре, или ћемо можда морати да развијемо нове и нове опције у борби против асиметрије. Суочени са стварношћу у сукобу, лидери морају да направе избор једног од мноштва могућих решења и прилагоде то решење за околности у моменту ангажовања. Шта нам омогућавају технике и процедуре? **Технике** су опште методе које војници и команданти користе за обављање посебно додељених мисија и задатака и **процедуре** су стандардни и детаљни правци деловања у којима се описује како да извршите задатке. Технике и процедуре, су најнижи нивои широке употребе термина доктрине унутар оружаних снага.

Оне су специјализоване за одређене типове јединица на основу организације, опреме и окружења. То су стандардне оперативне процедуре (СОП) и усађене су кроз обуку. Изрека „бори се како си обучаван“ се примењује у овом случају. Војске не могу да приуште себи да се све дешава онако како су предвидели. Неопходност је да се ради адаптација примена постојећих техника и поступака против асиметричних противника. У другим случајевима, ако не постоје постојеће технике и процедуре, и иновативне комбинације постојећих техника и процедура, оне се не могу спроводити. Морају се развити нове технике и процедуре, затим да се интегришу у постојеће, за решавање проблема који је јединствен. Ако се појави ситуација која тражи промене, решење се мора наћи у другим снагама, тако да не морају да уче из горког искуства.

Увођењем промена у техникама и процедурама да би биле ефикасније захтева експериментисање, обуку, и увежбавање. Ове акције су део адаптивне природе борбе. Адаптација је важна за војни успех, јер рат, било да је асиметричан или не, у слуштини неизвесан.

2.3. Карактеристике будућег бојишта

Тешко је дефинисати бојиште у асиметричним условима ратовања из простог разлога што је асиметрија непредвидива у својој укупности. Захвата читаве територије, материјална и свака друга добра, народе... Ипак, са делимичним изузетком Ал Каиде, не постоји ниједна снага на свету која би читаву планету учинила асиметричним бојиштем. То намеће закључак да се асиметрија, углавном, испољава локално. Из тог разлога покушају да издвојим најбитније карактеристике будућег бојишта, у складу са изазовима које намећу савремени оружани сукоби:

- мултидимензионалност у борбеном простору,
- прецизност у дејствима и обезбеђењима,
- нелинеарност у физичком простору,
- дистрибуираност у садржају,
- једновременост у извршавању,
- интегрисаност у снагама и ангажовању,
- синергија – експоненцијални карактер нелинеарности

Мултидимензионалност у борбеном простору упућује нас да простор, као будућу одлику бојишта, морамо посматрати свеобухватно. Ратови прве и друге генерације су се водили у дводимензионалном простору, на копну, који је имао само ширину и дубину. Није било (осим пред крај другог светског рата) напада из ваздуха и са водене површине, а о свемиру се само теоријски разматрало. Будуће бојиште осим воде и ваздуха укључује и свемир као изразиту категорију. Мноштво сателита је већ лансирано у орбиту, а број лансирања се убрзано повећава. Иако још увек немамо примера ватреног дејства из свемира на циљеве на копну, сателити омогућавају битне предуслове ватреног дејства на копну (локацију јединица, прецизну позицију циљева, тачне положаје непријатеља, навођење пројектила на циљ и сл.). Иако у асиметричном рату простор престаје да буде граница дејствима, јер се борбена дејства изводе на сваком његовом делу, сматрам да простор морамо посматрати у тоталитету, предвиђајући које његове карактеристике је непријатељ у могућности да искористи, и по принципу одговора на најопаснији курс акције непријатеља, припремити сопствени план дејства.

Прецизност у дејствима и обезбеђењима налаже да се у будућим сукобима морамо много више бавити планирањем него до сада. Будућа дејства се морају до детаља испланирати, а случају препустити минимум опција. Снаге које делују на будућем ратишту су специјално обучена и опремљена за одређену врсту дејства, и промена услова у којима се води борба може на њих катастрофално деловати. Више неће бити универзалних јединица које се могу борити против сваког непријатеља. Маневар мора бити прецизан и усклађен по месту и времену са дејствима осталих јединица и њиховим маневрима. Логистика се планира и обезбеђује за тачно одређену операцију са комплетним прорачунима утрошка средстава и муниција.

Допрема се на тачно одређеном месту у тачно одређено време. Непрецизност значи бити изложен ватри непријатеља још у току довожења средстава, што може угрозити целокупну операцију. Да би се ово обезбедило мора се располагати са тачним информацијама о положају и намерама непријатеља, што само повећава улогу обавештајне делатности и електронске опреме. Осим прикупљања података мора се акценат ставити и на тачној интерпретацији и класификацији података како би се донела најцелисходнија одлука примерена ситуацији.

Нелинеарност у физичком простору нас упућује да ће непријатељ искористити оне карактеристике физичког простора које су нама најнеповољније. Способност правилне процене физичког простора и утицаја на јединице је од кључне важности да би се избегле непредвиђене ситуације које су одлике асиметрије. Узмимо на пример утицај занемарене чињенице о нивоу подземних вода на тенковске јединице, о броју и распореду магловитих дана на одређеном простору и утицају на борбене јединице. Видимо да се простор ни у ком случају не може искључити као извор асиметрије. Својим карактеристикама омогућава предност, уколико се адекватно процени, и можда и кључну слабост, уколико се занемари у својој укупности.

Дистрибуираност у садржају се може представити следећом реченицом: „Централна намера (концепт), паралелно планирање, децентрализовано извршавање“³⁷. Када се крене са операцијом нема више стајања у смислу додатног времена за планирање наредне операције. Најчешћа ситуација је да се у току извођења једне операције већ планира једна или чак и више наредних операција. Задаци се дају свакој јединици посебно, која изводећи маневре и борбена дејства доприноси достизању крајњег жељеног стања на вишем нивоу, а при том је усклађена по месту, времену и дејствима са суседним јединицама.

Једновременост у извршавању значи да дејства на будућем бојишту почињу готово истовремено на целој површини и у свим димензијама бојишта. Свака неусаглашеност и лоша координисаност може довести до пријатељске ватре или до кашњења ватрене подршке у кључном тренутку. Од пресудног је значаја прецизност координације у смислу ватре и маневра.

Интегрисаност у снагама и ангажовању одређује да све на будућем бојишту мора бити „у такту“, тј. интегрисано и на „дугме“. На бојишту ће бити ангажоване беспилотне летелице, роботизована оруђа различите намене, далекометна оруђа високе прецизности и сл... Све наведено ће бити повезано у јединствен информациони систем који ће анализирати податке, известити о ситуацији и донети одлуку када је време за почетак операције. Командант ће климнути главом и дати одобрење инжењеру који и нема војно образовање да стисне дугме... Војник ће остати кључан у борбеним дејствима, али ће инжењери бити кључ за адекватан дизајн операције.

Синергија означава удруженост свих активности и дејстава на бојишту, од фазе припреме закључно са дезангажовањем, да би се постигло крајње жељено стање. Кључно је ускладити моралну и физичку компоненту снага у операцији да би се добила потребна снага за остварење циља. Оружане снаге се не могу посматрати одвојено од цивилних структура, а подршка цивилних органа се јавља као битан фактор успеха у операцији.

2.4. Асиметрични сукоби новије генерације

Нарастање снага је по правилу оно чему се стреми у сукобима. Ипак тамо где су најбогатије и најмоћније царевине и краљевине желеле да извуку корист од своје надмоћи да би се трајно наметнуле, њихове непријатеље навело је да развију стратегије које ће им омогућити да ту силу омаловаже. Током историје ређали су се асиметрични сукоби пошто су противници ретко када били на истом нивоу.

Европа као колевка цивилизације, гледано кроз историју обилује асиметричним кризама. Неке су завршене, али неке још нису и тешко их је превазићи. У овом раду обрадићу карактеристичне асиметричне кризе у Европи после Другог светског рата.

2.4.1. Криза у Чеченији

Чечени су сродни са још једним малим народом на Кавказу, Ингушима. По попису из 1989. године било их је 958.309. Чеченских села има још у Турској и Јордану. После 10. века Чечени су били под сталним утицајем хришћанства, а ислам су примили у 18. веку. Имају свој књижевни језик. Најпре су се служили арапским писмом, потом је 1925. године уведена латиница, која је 1938. године замењена ћирилицом. Влада Џохара Дудајева је 1993. године поново увела модерну верзију латинице.

³⁷ Преузето из презентације пк Слободана Јоксимовића, „Битне одлике савременог ратишта“, слајд бр.6.

Руси су Кавказ освојили у великом Кавказком рату који је трајао од 1816 до 1827. године који је водио познати руски генерал Александар Петровић Јермолов. За време Другог светског рата Чечени су пружили жилав отпор Русима након чега су оптужени за сарадњу са немачким нацистима који су се хтели домоћи нафтоносних поља у Грозном и Азербејџану. То је Стаљину био изговор да Чечене, Ингуше, поволшке Немце, Калмике и кримске Татаре расели по пустошима средње Азије. Некима је дозвољен повратак тек за време Хрушчовљеве власти крајем педесетих година. Преко Чеченије води за Русију веома важан нафтовод.

Бивша совјетска власт, поучена искуством из царске историје освајања Кавказа није ни покушавала да над непокорном колонијом задобије стварну контролу. Руског намесника - по традицији заменио је секретар обласног комитета Партије, а споменик генерала Јермолова у Грозном је разбијан сваке четврте или пете године, одмах поново постављан без посебног дизања прашине и одговарајућих репресија.

Покушај Русије да успостави контролу на Кавказу са свом својом силом неславно се завршио 1996. године. Чечени су герилским ратом, лукавим заседама и препадима под вођством бившег генерала СССР Џохара Дудајева успели да нанесу руским снагама за свега неколико дана велике губитке у људству и техници и приморали их да напусте Грозни (16. априла у близини села Јарикмарди убијено је 73 војника и уништено 14 возила; 17. априла у области Шатоје уништено је 20 оклопних возила; 20. априла у истој области убијена у заседи 93 руска војника и већи број рањен).⁴³ У редовима Чечена први пут су се појавили вехабије⁴⁴ које су дошле из дијспоре и за кратко време постале непријатељ број 1 руским снагама безбедности. У првом чеченском рату се видело да аматери који поседују одлучност асиметричним ратом могу да надокнаде велику инфериорност у техници.

У периоду од 1996. до 1999. године Чеченија пролази кроз период хаоса у коме су лидери попут Ш. Басајева, М. Удугова, З. Јандарбајева, В. Арсанова и „команданта“ Катаба (сва петорица су припадници исламско-најамничких групација) значајно допринели дестабилизацији те мале кавкаске републике. Постојала је могућност међусобних сукоба. Аслану Масхадову, демократски изабраном председнику 1997. године, је нови сукоб са Русима добро дошао да опет уједини чеченске вође. Чечени главну одбрану организују у новоизграђеном блоковском делу Грозног иако су сви руски стратеги очекивали борбе у планинама. Канализација у Грозном није коришћена претходне три године и заједно са подрумима била је припремљена за борбу и становање. Борба у таквом окружењу је била права мора за руске снаге безбедности. Суочени са јаком силом чеченски борци почетком 2000. године напуштају Грозни и повлаче се у планине. Настављају и даље са нападима на руске снаге безбедности и остале објекте широм Русије настојећи да унесу страх и несигурност. Од јуна 2000. године Чечени у својим акцијама користе терористе самоубице. Руски стручњаци су ову врсту атентата уврстили у партизански начин ратовања.

2.4.2. Криза на Косову и Метохији

Територија Косова и Метохије обухвата површину од око 10.800 квадратних километара, што износи око 12,2% целокупног државног простора Србије. Припада централном делу "критичног простора" на Балакану који обухвата троугао: Скопље-Софија, Софија-Краљево и Краљево-Приштина-Скопље. Са Косова и Метохије, преко четири пролаза (планинска превоја) остварује се веза са српским делом Рашке области и Црном гором: преко Чагора ка Андријевици, пролазом Газиводе ка Новом Пазару, преко Рожаја ка Беранаме и преко Рашког пролаза ка Рашкој и Краљеву. Преко превоја Мердаре и Преполоц са Косова и Метохије најближи је пролаз у Топлицу, односно Понишавље. Преко Кончуљског пролаза улази се у долину Јужне Мораве. Преко Качаничког пролаза остварује се веза са Македонијом, а долином Дрима остварује се веза са Албанијом.

Због важног геостратегијског положаја, изузетних природних ресурса (богато угљем, оловом, цинком, сребром и другим минералима) и развојних могућности Косово и Метохија представља кључну

⁴³ Бартелеми Курмон и Дарко Рибникар, *Асиметрични ратови*, (Београд: НИЦ „Војска“, 2003), 49-50.

⁴⁴ Вехабије – конзервативни исламистички покрет настао крајем 17. века чији је духовни утемељивач Muhammed Abdulwahab. Вехабизам се у суштини заснива на редукционистичким и изворним идејама о исламу, те кроз исте има врсту интерпретације ислама која се разликује од других исламских смерова као што су сунизам, суфизам и шиизам. Вехабизам настоји задржати муслимане на изворној интерпретацији ислама без даљњих научних, теоријских и сл. посредовања у интерпретацији. Самим тим вехабизам је интерпретативни ток који нема своју литературу, нема своје мишљење, духовни ток који заговара крајњу редукцију човека као појединца и муслимана као заједнице, и заговара строги живот по догмама из курана. (<http://bs.wikipedia.org/wiki/Vehabizam>).

тачку на Балкану и представља место укрштања и сукобљавања многих интереса. Простор Косова и Метохије српски народ је населио пре 11 векова и на том простору су и настали први облици српске државности, о чему сведоче бројни записи и још увек присутни православни верски објекти и други споменици културе.⁴⁵

У 14. веку, после Косовске битке 1389. године, простор Косова и Метохије је потпао под турску власт. Током турске владавине вршена је насилна исламизација и прогон српског становништва. Највећи егзодус српског становништва догодио се 1690. године, у историји познат као Сеоба Срба под Арсенијем Чарнојевићем. На простор са кога су Срби силом отерани Турци су насељавали исламизирани Албанце. Слабљењем турске империје у 19. веку погачени народи Балкана настоје да се ослободе од отоманске владавине и створе националне државе. Највише успеха имали су Срби, Црногорци, Бугари и Грци, који су у другој половина 19. века створили међународно признате државе.

Да би придобила Албанце на своју страну и укључила у борбу против осталих народа на Балкану, турска Порта је Албанцима обећала стварање „арбанашког вилајета“ (албанска земља) са центром у Битољу. На тој основи су прваци Албанског комитета у Цариграду (Абдул Фрешери и Пашко Васа)⁴⁶ разрадили план, тражећи од Порте да тај арбанашки вилајет обухвата просторе скадарског, јањинског, битолског и косовског вилајета.

Као реакција на поразе и територијалне губитке Турске у рату са Србијом, Црном Гором и Русијом, окончане миром у Сан Стефану 3. марта 1878. године, Албански комитет је 30. маја упутио меморандум Порти да се „албанска земља“ остави Албанцима. Како су у то време привођене крају припреме за конгрес у Берлину на коме је требало ревидирати одлуке Сан Стефанског мира, неспутавана од Порте албанска агитација је узела маха. Почетком јуна 1978. године, у Призрену, Абдул Фрешери је у име делегата из Албаније изашао са радикалним предлогом будуће Албаније коју би чинила четири пашалука: 1) **Јужна Албанија** с Епиром и Јањинском; 2) **северна и средња Албанија** с подручјем Скадра, Тиране и Елбасана; 3) **Македонија** с Дебром, Скопљем, Гостиваром, Прилепом, Велесом, Битољем и Охридом и 4) **Косово** с Пећи, Ђаковицом, Призреном, Митровицом, Приштином, Гњиланом, Прешевом, Кумановом, Новим Пазаром и Сјеницом.⁴⁷

Како су на наведеном простору Албанци чинили нешто више од 30% укупне популације очигледно је било да су етнички разлози били у потпуној супротности са територијалним разлозима. Из зборована у Призрену настала је **Призренска Лига** која се афирмисала као политичка и војна организација која се супротстављала одлукама Берлинског конгреса о разграничењу Турске са Србијом, Црном Гором и Грчком.

На просторима који су остали под турском влашћу вршен је снажан верски, политички, културни и етнички притисак. Знатно је измењена структура неалбанског становништва услед исламизације и албанизације. Само са простора Косова у периоду од 1878. до 1912. године, према подацима Јована Цвијића, иселило се или у албанско-турским зулумима нестало око 150.000 Срба, што указује да Косово у концепту територијалне и етничке Албаније има стратегијски значај.⁴⁸

Иако се у Берлину није разматрала албанско питање, ставови из меморандума уручени дипломатским представницима послужили су за политичка размишљања о употреби Албанаца као територијалне и етничке „броне“ словенској инвазији. На то је први скренуо пажњу италијански дипломата Бернардо Берио, који је напоменуо својој влади како би Албанци и Албанија могли послужити као „брана“ словенској и грчкој доминацији на Балкану и за заустављање аустроугарског продора ка Солуну. При томе, сматрао је подручје Косова „кључном тачком у владању Балканом“ и да је за будућу Албанију веома важно да се подручје северни Епир (Чамерија) нађе у њеним оквирима.⁴⁹

⁴⁵ Хатица Бериша: „Основно обележја политичког насиља“, Војно дело бр 2/2013, Медија центар Одбрана, Београд, 2013, стр. 186-201,

⁴⁶ Ђорђе Борозан, „Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније“, *Војно дело број 3/1998*, (1998): 47-58.

⁴⁷ Исто

⁴⁸ Исто

⁴⁹ Исто, 47-58

Подстицаји за стварање Албаније настављени су и почетком 20 века. Комитет националног уједињења, формиран у Скопљу 1910. године, огласио се са захтевом да у будућу Албанију уђу Северни Епир, Македонија са Скопљем и Стара Србија (Косово, Метохија и делови новопазарског санцака). Исти комитет се на почетку Првог балканског рата 1912. године огласио апелом да сви Албанци оружјем спрече промене турских граница и поделу територија које сматрају албанским.

Као победницима у рату Косово и Метохија је припало Србији и Црној Гори, западна Македонија Србији, а Северни Епир Грчкој. Незадовољни границама албански прваци са Исмаилом Кемалом, 1913. године формирали су Комитет за одбрану Косова и северног Епира и преко друштва "Ватра" у САД и сличних албанских удружења широм Европе почели да пропагирају назначене границе вилајета као националног циља на основу начела **Албанија Албанцима**.

За време аустроугарске окупације Србије и Црне Горе, током Првог светског рата, настављене су нетрпељивости у српско-албанским и црногорско-албанским односима што је изазвало промене демографске слике Западне Македоније и Косова и Метохије у корист албанске популације.

Ни у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца албански националисти нису били задовољни својим границама. Оне су остале непромењене у односу на 1913. годину. 1918. године у Скадру формирају Косовски комитет, који између два рата наставља са психолошко пропагандном и терористичком активношћу према новоствореној краљевини и пресудно утиче на сузбијање свих покушаја влада у Београду и Тирани да нормализују односе.

Окупацијом Албаније од стране Италије, албанска идеја о стварању велике државе добија новог савезника. Код већине Албанаца је подстицана идеја да ће фашизам коначно обезбедити решавање албанског питања. Са нескривеним одушевљењем албански народ је дочекао слом Југославије и Грчке и прикључење Метохије, Косова, источних делова Црне Горе, Западне Македоније и северног Епира Албанији, на основу Мусолинијевог декрета од 29. јуна 1941. године.

На Париској мировној конференцији 1946. године Албанија је избегла судбину да буде сврстана у фашистичке силе, због учешћа у агресији на Грчку и колаборационистичком држању „влада“ протектората „Велика Албанија“. Остала је у границама из 1913. године у оквиру Совјетске интересне сфере. Насилно промењену демографску слику насталу током албанске-фашистичке окупације Косова и Метохије је потврдила послератна влада ФНРЈ доношењем Закона о ревизији додељивања земље бившим колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско-метохијској области 3. августа 1945. године.⁵⁰

Након периода политичко-административне управе над Косметом (1945-1966), афирмисала се и развијала сепаратистичка организација која је имала посебан политички успон у периоду од 1974. до 1981. године. Уставом Србије 1990. године поништена је позиција Косова и Метохије као конститутивног дела југословенске федерације коју је добило уставом из 1974. године и враћен статус аутономне покрајине у оквиру Србије. До 1990. године сепаратистичка структура деловала је у оквиру институција ситема. Незадовољни насталом ситуацијом албански сепаратисти доносе такозвани „Качанички устав“ и организују изборе у мају 1992. године, од када делују као паралелна власт на Косову и Метохији.

У периоду интензивног деловања у оквиру институција од 1968. до 1989. године главна упоришта сепаратистичког језгра су била у врху Савеза комуниста Косова и Метохије, на Универзитету у Приштини, Академији наука и уметности, у државним органима (полицији и судству), а касније у привредним структурама, образовању и здравству. Резултат сепаратистичког деловања, у периоду од 1941. до 1989. године је чињеница да се са простора Косова и Метохије под разним видовима притиска иселило на територију уже Србије око 500.000 Срба и Црногораца.⁵¹

Полазну тезу о „новој архитектури Европе“ тј. о њеном реструктурирању поставио је председник САД Џорџ Буш 1991. године, а она се своди на то да након сваког великог рата победник има право да поставља темеље света будућности. Америка се прокламовала за победника у „хладном рату“ и следствено томе присвојила право да постави темеље света будућности-света 21. века. Овакво „право“ одмах је искоришћено и нашло је место у закључку Комитета за спољње послове САД из 1992. године у којем се

⁵⁰ Ђорђе Борозан, „Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније“, *Војно дело број 3/1998*, (1998): 47-58.

⁵¹ Звонимир Пешић, „Мозаик истине о прошлости и садашњости Космета“, *Војно дело број 5/98*, (1998), 202.

наводи: „Активирати Косово кад год треба издејствовати уступак Београда.“⁵² Још једном се показало да је Косово и Метохија, као важан регион где се укрштају многи интереси, постао манипулативни елемент сада једине суперсиле.

У геополитичким пројекцијама Запада на Балкану, нарочито америчким, албански чинилац је имао наглашену улогу. После хладног рата стекли су се и услови да се он активира. Слабљењем српског чиниоца на Балкану као потенцијалног ослонаца евентуалне руске балканске геополитике и „запречавањем“ осе балканског чвора која води правцем североисток-југозапад руски интерес за Балкан би био одбачен. Јачањем исламске компоненте и даљим продором ислама на Балкан и јачањем Турске знатно би се ограничио утицај Немачке у овом региону. Албанци су се опет нашли у политичком најамном односу према моћницима у покушају да остваре своје интересе.

Иако су Албанци на Косову и Метохији имали сва права, по највишим европским стандардима, „брига“ међународне заједнице за њихов положај нагло је порасла после Дејтонског споразума, 1995. године. Моћници отворено подржавају албански сепаратизам на Косову и Метохији и теже интернационализацији проблема. Током 1997. и 1998. године албански сепаратисти су организовали широку терористичку активност усмерену према полицији, војсци, и гарађанима свих националности лојалних званичној власти. Да би зауставили тако неповољан развој догађаја снаге безбедности и Војска Југославије предузеле су почетком 1998. године акцију против нелегално наоружаних и организованих група и паравојних снага.

Мере и поступке Владе СРЈ информативно пропагандна „машинерија“ САД и већине западних земаља, посебно оних које су пружиле помоћ у организовању, обучавању и опремању такозване Ослободилачке војске Косова (ОВК), приказала је као кршење људских права, а „хуманитарна страдања“ албанског становништва, као организовано и планско спровођење „етничког чишћења“ од стране „српске“ војске и полиције. Таква пропаганда утицала је на то да већи део америчке и западноевропске јавности поверује у „неопходност“ предузимања одговарајућих мера да се заустави даље страдање албанског становништва у јужној српској покрајини, а њиховим владама је послужило као добар повод за конструисање концепта о „хуманитарној операцији“, а у ствари агресији на СРЈ.

На почетку 1999. године Савезна Република Југославија се налази у готово безизлазној ситуацији, без савезника и изложена медијској сатанизацији Запада. То је био прави пример како моћници примењују своја начела стратегије. Изложена је отвореној надмоћности Запада са „правом“ да брине о свим сферама људске делатности на читавој кугли (глобализација), у до тада невиђеној изолацији, без икакве слободе маневра, против себе има моћан савез коме се прикључују слабији, уз сталну инфилтрацију разних организација и потпуну инструментализацију међународне заједнице (посебно ОУН).⁵³

Врхунац кризе, а као повод за агресију, представља понуђени документ Западне алијансе у Рамбујеу (16. до 23. фебруара 1999. године), који је, у суштини, био ултиматум за прихватање система окупације група Северноатланског пакта. Својеврстан окупациони систем, који је предвиђен тим документом, односио се на целокупну територију СРЈ, с тим што би на Косову и Метохији имао много комплетнији садржај, јер је реч о територији на којој има немира које „треба довести у регуларно стање“. За документ из Рамбујеа и сам Хенри Кисинџер је рекао да је провокација и „изговор за отпочињање бомбардовања“ те да то „није документ који би један прави Србин прихватио“.⁵⁴

Присила на југословенску страну да потпише тај споразум била је евидентна, али, и поред тога, споразум је одбијен, након чега је уследила агресија НАТО-а, односно масовно бомбардовање (од 24.03. до 10.06.1999. године), на целој територији Југославије, често и без селекције циљева. Југославија је била принуђена да свој интегритет брани оружјем.

Агресија НАТО на Југославију је еклатантан пример асиметричног рата у савременим условима. Однос снага је био многоструко већи у корист непријатеља. Све суседне земље су своје територије и ваздушне просторе ставиле на располагање НАТО-у. Оружани сукоб мале земље против 19 земаља, од којих више од две трећине чине најразвијеније земље света са најмодернијом ратном техником, практично је незамислив. За предузимање удара са мора и из ваздушног простора (са варијантом планова и за операције на копну), војне контингенте је дало 10 земаља. Те снаге су имале више од 40 ратних бродова, укључујући и

⁵² Звонимир Пешић, „Мозаик истине о прошлости и садашњости Космета“, *Војно дело број 5/98*, (1998), 200.

⁵³ Божидар Форца, „Начела опште стратегије“, *Нови гласник*, 1/2000 (2000), 5-10.

⁵⁴ Гаврло Перацић, „О документу из Рамбујеа“, *Војно дело 3/2000*, (2000), 39.

три носача авиона, и око 1000 авиона (током агресије број авиона је повећан на око 1500). За евентуалне операције на копну предвиђене су биле снаге НАТО-а стационаране у Македонији, паравојне и војне формације у Албанији (елементи тзв. Ослободилачке војске Косова и албанске војске), поморско десантне јединице на бродовима РМ САД, Велике Британије и Француске у Средоземном мору и елементи СФОР-а у Босни и Херцеговини, а обављене су припреме за прихват нових јединица НАТО-а у америчкој бази Тасар у Мађарској. Поред бројчане надмоћности која је могла да се повећава у недоглед (НАТО принцип довољности снага), НАТО је и технолошки био супериоран. Располагао је високо софистицираним борбеним и моћним командно-информационим системима последње генерације.

Војска Југославије није неспремно дочекала бомбардовње, односно није била изненађена. Извршена је правремена дисперзија јединица и средстава ратне технике. Маскирањем и заштитом омогућено је не само да Војска избегне велике губитке на почетку агресије, него да очува целовитост, несмањену борбену способност и изванредну живавост током читаве агресије. Чак су и војни стручњаци и команданти снага НАТО-а били изненађени вештином, живавошћу и одлучношћу Војске Југославије да брани суверенитет и територијални интегритет земље, као и жестином којом је народ реаговао на агресију и подржао своју војску у одбрамбеним напорима. То је вероватно деловало као фактор одвраћања од предузимања операције на копну.

Несразмерно великој бројчаној и изразитој технолошкој надмоћи Војска Југославије се супротставила на дисиметричан начин. Успешно је примењен маневар, маскирање, обмана (постављање великог броја лажних циљева), вешто је парирано надмоћности у електромагнетном спектру и примењивани су до тада незабележени борбени поступци који су, донекле, анулирали надмоћ противника. Овај асиметричан рат је окончан после 78 дана Војно техничким споразумом од 09. јуна 1999. и Резолуцијом Савета Безбедности Уједињених Нација број 1244 од 10. јуна 1999. године. За 78 дана бомбардовања НАТО снаге су на простор Југославије избациле 40.000 тона борбеног материјала или 400 кг на квадратни километар државне територије. Погинуло је 524 војника, 1256 је рањено и 37 нестало (од тога је у борбама са ОВК погинуло 250 и рањен 691 војник).⁵⁵ Погинуло је око 2.000 цивила и, према проценама, начињена материјална штета у износу од око 100 милијарди долара. Простор Косова и Метохије је са повлачењем снага безбедности СРЈ напустило око 250.000 неалбанског живља.⁵⁶

ЗАКЉУЧАК

Већина од великих војних сила је, полазећи од принципа да једино дисиметрија може да парира новим претњама, одобрила су значајна средства за улагање у војну технологију. Међутим, постоји изванредан број случајева где је супериорна технологија показала ограниченост својих домета. Како објаснити чињеницу да најобученији специјални тимови на свету, опремљени најсавременијим средствима, до скоро нису успеле да пронађу и заробе двојицу најтраженијих људи на планети, Осаму бин Ладена и Мулу Омара, и то на терену који контролишу у потпуности. Војна победа се пре може објаснити улогом коју су имали противници талибанског режима у самом Авганистану, него количином коалиционог оружја, тим пре што се једино дејства авијације могу сматрати значајним, док копнених операција већих размера и ни било.

Изненађује сазнање да САД из ове Авганистанске кризе нису извукле поуке на војном плану. Кампања у Авганистану није омогућила да се униште потенцијали Ал Каидине мреже, иако су центри за обуку разорени, а доста чланова похватано. Изгледа да је највећи губитник у овој кампањи био режим талибана, јер је она и довела до његовог пада. Али помпезно најављени противник коме је објављен рат била је Ал Каида, док је Авганистански режим у Кабулу словио за домаћина недостојног поштовања (уосталом, „рата“ између САД и Авганистана није ни било, већ су се војне операције водиле мимо воље тамошњих власти). Ако знамо да је Осама бин Ладен убијен после неколико година у Пакистану, а да смо у међувремену били сведоци неких акција Ал Каиде, треба ли се авганистанска кампања заиста сматрати успешном? Можемо признати да су се после авганистанске кампање смањили атентати на интересе САД

⁵⁵ Бартелеми Курмон и Дарко Рибникар, *Асиметрични ратови*, (Београд: НИЦ „Војска“, 2003), 89

⁵⁶ Хатица Бериша: „Основно обележја политичког насиља“, Војно дело бр 2/2013, Медија центар Одбрана, Београд, 2013, стр. 186-201,

широм света; али је питање до када. Претварајући се у пример за све оне који се осећају искљученим из процеса глобализације, одбијање америчког модела генерише све бројније и све жешће манифестације насиља.

Генерално гледано, одговор на проблеме које намеће асиметрија свакако не лежи у јачању дисиметричних средстава, јер они само производе нове мете на које се треба обрушавати, нове разлоге због којих се треба борити и нове поводе за побуне. Како неравнотежа буде постајала све наглашенија, тако ће ризик од сукоба бити већи, управо онако како су бројни примери у овом раду предочили. Тамо где се дисиметријом покушава елиминисати сувереност државама, тако што ће се зарад одржавања реда једној од њих дати предност у односу на друге, настаће зловоља и огорченост и доћи ће до прибегавања свим могућим асиметричним средствима. Ако асиметрија остаје и даље реална претња, дисиметрија, мало по мало, и сама то постаје. Док мирољубив приступ не почне да даје праве резултате, остаје нам да истражујемо нова војна решења, пре свега уграђеним у доктринарним постулатима, која ће нам, делимично омогућити да деламо и супротставимо се асиметричним претњама.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бериша Хатица: „Основно обележја политичког насиља”, Војно дело бр 2/2013, Медија центар Одбрана, Београд, 2013
- [2] Бартелеми Курмон и Дарко Рибникар, *Асиметрични ратови*, (Београд: НИЦ „Војска“, 2003), 89
- [3] Бартлет К. Хенри, Холман Г. Пол млађи, Самз Е. Тимоти, „Вештина креирања стратегије и планирање силе“, *Војно дело 3/2008*, Београд, 2008
- [4] Вујаклија М, *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета, 1996/97.
- [5] Борозан Ђорђе, „Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније“, *Војно дело 3/1998*, 1998
- [6] *Енциклопедија политичке културе*, Београд: Савремена администрација, 1993.
- [7] Јурген Хабермас, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002
- [8] Ковач М, Станковић Д, *Стратегијско планирање одбране*, Београд: ВИЗ, 2009
- [9] Кисинџер Х, *Дипломатија*, Београд: Клуб плус, 2008.
- [10] Клаuzeвиц Карл, *О рату*, Београд: Вук Караџић, 1951.
- [11] Калдор Мари, *Нови и стари ратови: организовано насиље у глобализованој ери*, Београд, Београдски круг, 2005.
- [12] Курмон Б, и Рибникар Д, *Асиметрични ратови*, НИЦ Војска, Београд 2003.
- [13] Микић Б. Слободан, „Еволуција рата“, *Војно дело 4/2003*, Београд, 2003,
- [14] Пешић Звонимир, „Мозаик истине о прошлости и садашњости Космета“, *Војно дело 5/1998*, (1998), 190-203.
- [15] Перазић Гавро, „О документу из Рамбујеа“, *Војно дело 3/2000*, (2000), 38-50.
- [16] Поткоњак–Лукић Бранкица, „Основе концепта мрежоцентричног ратовања и мрежно подржане способности НАТО“, *Нови Гласник 4/2007*, (2007)
- [17] Форца Божидар, „Начела опште стратегије“, *Нови гласник*, 1/2000, Београд, 2000